

A cigány különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban

A falu, ahonnan tapasztalataink származnak, egy közel 1800 fős település Borsod és Heves megye határán. Ebben a faluban a magyar–cigány különbségtételnek erős és jól beágyazott hagyománya van. Ezt tapasztaltuk már tíz évvel ezelőtt is, amikor fiatal antropológushallgatókként néhány hónapig az egyik cigánytelepi családnál laktunk. Mi sem bizonyította ezt jobban, mint hogy e család részévé válva gyakorlatilag nem volt lehetőségünk a köszönésnél mélyebb kapcsolatot kialakítani a falu „magyarjaival”. Nemcsak azért, mert képtelenek voltunk számukra is reális magyarázatot megfogalmazni azzal kapcsolatban, hogy miért költöztünk be egy „cigány családba”, hanem azért sem, mert határátlépő törekvéseinket „családunk” részéről erős bizalmatlanság kísérte. Így egy idő után fel is hagytunk a próbálkozással. Elfogadtuk, hogy a „magyar” és a „cigány” helyi viszonyában van valami, ami kizárja, hogy valaki egyszerre mindkettőben jelen legyen. Sőt számunkra, akik e felosztásban kívülállók vagyunk, és akiknek a cigány oldalhoz való tartozást helyi családunk számára egyfolytában bizonyítani kell, kizárja a mozgást is a kettő között. Olyan falusi rendet láttunk kirajzolódni, amelyben a cigány–magyar különbségtétel erős és merev határvonalat teremt a két csoport között: mindenki pontosan tudja, hogy ki cigány és ki magyar, melyek a cigány és melyek a nem cigány családok. (Ide tartozik a barna bőrszín „evidenciája” is, amely ebben a zárt falusi közegben a cigány egyértelmű megkülönböztető jegyeként működik.) E határt átszelő családi kapcsolatok, például vegyes házasságok, egyáltalán nincsenek, sőt még a szorosabb „vegyes barátságok” is rendkívül ritkák.

A „két oldal” erőteljesen kirajzolódó képe természetesen nem azt jelentette, hogy ezek az emberek ne érintkeztek volna egymással, hanem hogy érintkezéseikben alapvetően meghatározó volt a cigány–magyar különbségtétel. Az érintkezésnek amúgy számos különböző változata működött. A munka, a fogyasztás, az ünnepek, az iskola és maga a közös falusi tér számos találkozási felületet teremtett, de a cigány–magyar különbségtétel mindegyikben megjelent, sőt döntően meghatározta az érintkezés módját.

Ennek a különbségtételnek két alapvető tulajdonsága (működési elve) volt:

Egyrészt nagyon pontosan kijelölte a cigány helyét a faluban, mégpedig a magyarhoz képest. A cigány ott van az iskolában, de vagy az utolsó padban ül, vagy a kisegítőbe jár; a cigány részt vesz a bér munkában, kukás lehet egri köztisztaságánál, esetleg takarítónő a városi kórházban, ezenkívül eljárhat napszámba a falusiaknak, vagy végezhet gyűjtögető munkákat leadásra. A cigány a faluban lakik, de cigánytelepen él, a falu négy cigánytelepének valamelyikén. A cigány helye tehát mindenki számára világos, az érintkezések kerete adott, és ebben a keretben bejáratottan működik a leginkább „kliens-patrónus” relációként megnevezhető viszony. Ezt a viszonyt a legjobban talán a faluban tartott magyar lagzi illusztrálja, ahol a cigányok jelenléte ugyan természetes, szerepük mégis igen sajátos. A lagzis ház előtt várakoznak, hogy kihozzák végre a „nekik járó” italt és süteményt – ők ezen a módon válnak részeseivé az eseménynek. Egy szó, mint száz, a cigány–magyar különbségtétel úgy működik, hogy a falu színterén mindig jut tér, szerep, cselekvési lehetőség a cigány oldalnak, de ezek a terek (például a kisegítő iskola), szerepek (például a „fogyatékos”), cselekvési lehetőségek (például a csigagyűjtés) minden esetben jól elkülöníthetőek és alárendelt státusúak. Ez tehát az egyik fontos jelenség.

A másik legalább ennyire lényeges. Ez a cigány–magyar különbség kimondatlansága. Mindig csak sejteni lehet, hogy a cigány–magyar különbség az, ami egy-egy helyzetet mozgat, és meghatározza a benne résztvevők viszonyait, ám ez nyilvánosan sosem hangzik el. A cigány ki nem mondása azt jelenti, hogy e közeg alapvető viszonyait, és ezáltal a benne élő emberek sorsát meghatározó különbségtétel az elhallgatásban (és az ezzel járó elfojtásokban) működik.

A cigány–magyar különbség tehát a legutóbbi időkig a ki nem mondáson keresztül működött ebben a faluban. Ezen keresztül naturalizálódott és tette természetessé azt a hierarchikus működést, amelyben a cigány úgy kerül mindig perifériára, hogy látszólag létre sem jön. Nem véletlen, hogy ebben a működésben a „cigány” kimondása mint a legfontosabb tabu, mint a legfőbb tiltás szerepelt, hiszen az alávetés egész mechanizmusa ezen alapult. Egy ilyen működésre a legnagyobb veszélyt a cigány mivolt nyilvános felvállalása vagy a nyilvános cigányozás jelenti. Mivel ez a működés a magyar pozícióban lévőknek tökéletesen megfelelt, hiszen a cigány sehol nem veszélyeztette őket (megvolt a helye a faluban, az iskolában, a munkában, és ahogy láttuk, még a lagziban is), semmi sem készítette őket arra, hogy e rendre rákérdezzenek, ahogy arra sem, hogy hirte-

len nyíltan cigányozni kezdjenek. Az már bonyolultabb kérdés, hogy ez a rend hogyan vált otthonossá azok számára, akik úgy kerültek egy különbségtétel cigány oldalára, hogy közben ez a cigányság explicit módon létre sem jött. Ezt a kérdést szeretnénk körbejárni a következőkben. Vagyis azt, hogy a cigány különbségtétel e legutóbbi időkhöz működő formája milyen kényszerekkel és mozgásterekkel járt a benne cigány oldalra kerülő emberek számára. Milyen stratégiákat tett lehetővé számukra, és mit lehetetlenített el az alávetésnek ez az önmagát folyamatosan elleplező, az elfojtás konszenzusán alapuló működése? Mit jelenthetett, mivel járt „cigánynak lenni” ebben a faluban, ebben a felállásban? E kérdések azonban egy múltbeli állapotra vonatkoznak, hiszen az elmúlt években lezajlott folyamatok nyomán mára a cigány különbségtétel egy ettől eltérő logikában jön létre. Ebben a folyamatban a „cigány” kimondása (nyílt megnevezése, felvállalása és a cigányozás) egyre természetesebbé válik, amely a „korábbi rend” szétbomlásához kapcsolódik. Lezajlott egy településfelszámolási program, amelynek eredményeképpen a falu két cigánytelepe gyakorlatilag megszűnt, mivel az ott élő családok a falun belül jutottak házhoz. Cigány tulajdonosokhoz köthető építési vállalkozások indultak be, a helyi iskola pedig visszafordíthatatlanul „elcigányosodott”. Ezek mind olyan jelenségek, amelyek kikényszerítik a rákérdezést a cigány korábbi, megszokott helyére a telepen, a kisegítőben, az alacsony státusú munkákban. A cigány pozíció megszokott helyéből való kimozdulása láthatóvá teszi az eddig természetes különbséget, miközben egyre inkább kikényszeríti a kimondását. A kimondatlanságon alapuló viszony nem működtethető tovább, a kimondás viszont a korábbi berendezkedés alapjaira kérdez rá.

Az iskola példája jól illusztrálja mindezt. A cigány gyerekek növekvő arányára (is) hivatkozva a magyar szülők kivették gyerekeiket a helyi iskolából, és átírták őket a szomszéd faluba. Ennek következtében a település iskolájába ma már kizárólag cigány gyerekek járnak. Ebben a folyamatban szükségszerű, hogy a „cigány” kimondódjon, hiszen egyértelmű, hogy akik mennek azok a magyar, akik maradnak azok pedig a cigány gyerekek. Egy ilyen felállásban cigánynak lenni már nem ugyanazt jelenti, mint korábban. Amíg a cigány expliciten nem jött létre, a cigányságot leginkább hátrányként, defektes magyarságnak lehetett megélni az iskolában, ami inkább az igazodás folyamatos kényszerével járt. Ha viszont „lecigányoznak minket”, akkor ez az igazodás értelmét veszti. Márpedig az iskolai történesekben a gyerekek és családjaik ezt a lecigányozást élhették meg. Ahogy az egyik anyuka fogalmazott: „Rendesen a szemünkbe mondják, hogy a cigány gyerekek miatt viszik el a magyarokat az iskolából.” Az iskolai jelenlétben folyamatosan megélhető lecigányozottság, megterhelve ráadásul a korábbi elfojtások sérelmeivel, egy olyan helyzetet hoz létre, ahol a cigányságot elsősorban a szembenálláson keresztül lehet felvállalni és megjeleníteni.

A településfelszámolás folyamata az iskolai történésekkel párhuzamosan futott a faluban. Itt nem a lecigányozás, hanem a „cigány” kimondásának egy más értelme, a cigány mivolt felvállalásának mozzanata lényeges. A településfelszámolást a frissen létrejött kisebbségi szervezet indította el, és ez is vitte végig, mivel a „nagy önkormányzattal” nem sikerült megállapodni. A településfelszámolás így módon kimondottan „cigány programmá” vált, amelyet a magyarok a rend durva sérüléseként, valamiféle térvésztesként éltek meg, és próbálták is minden eszközzel megakadályozni. A programban a „cigány” teljesen újszerűen egy olyan erőforrásként jelent meg, amellyel a falusi rendbe be lehet avatkozni. Ez azzal is járt, hogy a családok egy „cigány program” keretében „mint cigányok” költöztek be a faluba, tehát ugyanúgy, ahogy az iskola esetében, a rend megváltozása és a cigány kimondása, megnevezése együtt járt. A cigány kilép megszokott helyéről, láthatóvá válik, teret foglal, és egy amúgy is kiszámíthatatlan világban a problémák megnevezésének szinonimájává válik.

Az eddig elmondottak alapján úgy tűnhetne, hogy a cigány–magyar viszony kimozdulása önmagában következik egy falu belső működéséből, illetve a cigány pozícióban lévők helyi státuszának megváltozásából, pedig ez nyilvánvalóan nem így van. Éppen a változás folyamata világít rá élesen arra a sokszintű működésre, ahogy egy falu belső történései és az országos folyamatok összekapcsolódnak. A cigány meg nem nevezésén alapuló perifériára helyezése egy kimondatlan társadalmi konszenzuson alapult, amelynek gyökerei a Kádár-korszak etnikai, vallási stb. különbségeket felszámolni szándékozó, de ehelyett a társadalmi szinten elfojtó működéséből származnak. A falu (amely egyébként magát ma keresztény-jobboldalinak minősíti) ezt a működést játssza le és erősíti meg a maga szintjén, a maga viszonyaiban egészen a legutóbbi időkhöz. Ezt meg is teheti, hiszen a „cigány” országos szinten továbbra sincs kimondva, annak ellenére, hogy a hátrányok és a kirekesztés ténye a társadalomkutatók és a szociálpolitikusok számára egyértelmű, és meg is születnek azok a döntések, amelyek ezen változtathatnak, például a kötelező iskolai integráción vagy a falusi szegregált település felszámolásán keresztül. Ezek viszont (amint azt fentebb láttuk) olyan változásokat indukálnak a lokális rendben, amelyek a cigány kimondását elkerülhetlenné teszik. A „cigány” megnevezése viszont az egyetlen olyan diszkurzív lehetőség, az egyetlen olyan kimondás, amely hozzáférhető a lokális változások személyes tapasztalatainak értelmezéséhez.

E lokális tapasztalatok a változó rendet értelmező társadalmi diskurzusokat keresnek. E diskurzusok pedig ma Magyarországon a cigányt, mint a magyarra veszélyes különbséget teremtik meg, és erre hivatkozva javasolják kirekesztését a politikai közösségből. E diskurzusok a ki nem mondást a „magyarok” becsapásának

tartják. Nem tesznek lehetővé reflektálást arról, hogy a helyi társadalmakban évtizedeken át éppen e ki nem mondás működtetett egy olyan cigány–magyar különbségtételt, amelyben a magyart a cigány nem veszélyeztette, hiszen a „cigányok” egyértelműen a másodrendű szerepekben jelentek meg.

Ma viszont, amikor a társadalmi szerepek és hierarchiák evidenciája a faluban megrendül, amikor a falu otthonossága általában bizonytalanodik el, a „cigány” kimondásra kerül. A láthatatlanság után ezúttal főszerepet kap. Képes magába sűríteni és kifejezhetővé tenni a falusi térvesztés és elbizonytalanodás számos tapasztalatát. Azzal, hogy e tapasztalatok elbeszélésére a „cigányozás” lesz a legkézenfekvőbb megoldás, lehetetlenné válik, hogy a cigány és a magyar pozícióban lévők közös történetként beszéljék el a bármely pozícióhoz tartozó tapasztalatokat. Ehhez ugyanis mindenkinek a saját társadalmi pozíciójához tartozó kényszerpályákra és lehetőségekre kéne reflektálnia, hogy ezen keresztül megfogalmazhassa saját, mai társadalmi felelősségét. A jelenlegi felállásban erre nem sok esély látszik.

Szövegeinkkel mi magunk arra teszünk kísérletet, hogy megfogalmazzuk mit jelent, és hogyan alakul egy falusi társadalomban a cigány különbségtétel, milyen diszkurzív és intézményi kényszerek mentén működik, illetve milyen kisebbségi tapasztalatoknak nyit teret. Míg a korábbi különbségtétel kényszerei és mozgásterei egy mondhatni utólagos perspektívából kirajzolódni látszanak, arról inkább csak sejtéseink lehetnek, hogy milyen működéseknek enged utat, ha a különbségtétel nyíltan megfogalmazódik. Az elmúlt pár évben tapasztalt jelenségek alapján már látni lehet néhány ebben rejlő lehetőséget és veszélyt.

Horváth Kata, Kovai Cecília

Horváth Kata

A ki nem mondás rendje

A cigány–magyar különbségtétel működése

4 1

Antropológusokként dolgozva az említett faluban, az elmúlt tíz évben azt tapasztaltuk, hogy a cigánytelep hétköznapijaiban a *cigány* rendkívül sűrű jelenségeket vesz magára a róla folyó szüntelen egyeztetésekben.

A *cigányság* e nyílt tematizálása látszólag erős kontrasztban állt azzal, hogy a nyilvános falusi térben explicit megjelenése lehetetlen volt. Ez nem azt jelentette, hogy a cigány különbség itt ne jött volna létre, hanem hogy úgy jött létre, mintha nem a *cigányról* szólt volna. Például az iskolában mint fogyatékos, mint hátrányos helyzetű, a munkában mint alulképzett, a falusi hierarchiában mint a tanulatlanabb, szegényebb, kulturálatlanabb, a mindennapi helyzetekben mint sajnálatra méltó, lenézett, megmosolyogható vagy megdicsérhető. Ezt a rendet, vagyis azt, hogy a *cigány* nyilvános helyzetekben ne neveződjön meg direkt módon, a különbségtétel két oldalán lévők közösen működtették a legutóbbi időkig.

A különbségtételnek ez a formája egy olyan illúziót teremtett a megkülönböztetés cigány oldalán, hogy a létrejövő különbségük és alsóbbrendűségük kulcsa nem a *cigányság*, hanem a fentebb említett szempontok: például tanulatlanságuk, szegénységük, kulturálatlanságuk. Ez egy olyan ígérettel is járt, hogy a különbség törekvéssel, kiemelkedéssel, kulturáldással megszüntethető. A különbségtételnek ez a formája azt állította, és azt a lehetőséget kínálta fel,

hogy szemben egy létrejövő cigányság megváltoztathatatlan alsóbbrendűségével, ez a „nem létrejövő cigányság” igenis megszüntetheti a különbséget. Ebben a logikában maga a *cigány* az, ami a megváltoztathatatlan alsóbbrendűséget jelenti, így az egyén törekvése az kell legyen, hogy „cigánysága” – bármit is jelentsen ez – ne jöjjön létre. A „cigány” kimondása csak stigma lehet, így annak explicit és direkt előkerülése mozgástereit szűkítené, esetleg le is zárná. Vagyis az egyénnek olyan viselkedésmódokat, viszonyokat, megélhetési stratégiákat kell kialakítania, amelyekkel a cigány mivolt önmagára íródását elháríthatja.

A cigány–magyar különbség a nyilvános helyzetekben úgy jött létre, mintha nem erről a különbségről szólt volna, a cigány oldal, a cigány pozíció pedig úgy, hogy a „cigány” explicite nem került elő. Az egyén szükségszerűen létrejövő különbségét egyfolytában eltüntetni, elleplezni, feloldani törekedett. A *cigány* tehát a folyamatos alkalmazkodásban és igazodásban volt jelen. E működés rafináltsága abban rejlett, hogy a különbséget éppen a különbség megszüntetésének ígérete és illúziója működtette és erősítette meg folyamatosan.

A különbségtétel cigány oldalán a lenézettség, az alsóbbrendűség, az állandó alkalmazkodás tapasztalatait megterhelte egy folyamatos bizonytalanság azal kapcsolatban, hogy az adott helyzet a *cigányság*-